

L'evolució de la idea imperial: de Roma a Carlemany

Ramon Segret i Sala
Llicenciat en Història
ramonsecret@gmail.com

Aquest escrit és un resum de la xerrada que vaig fer a l'assemblea anual de l'Associació Emèrits IBM de Catalunya/Balears, celebrada a Barcelona el 3 d'abril de 2008. Posteriorment es publicà a la revista "Asociación Eméritos IBM" número 40, corresponent a desembre de 2008.

El tema, en un sentit ampli, em va ser suggerit per Ignasi Carbonell, llavors president de la Junta local de Catalunya/Balears de l'esmentada associació. Ell havia visitat feia poc, al Museu de la Pia Almoina de Barcelona, una exposició itinerant organitzada per la Unió Europea per celebrar el 50è aniversari del Tractat de Roma (1957), considerat el seu acte fundacional. L'exposició, d'art religiós, volia il·lustrar sobre els trets comuns que ja en l'Edat Mitjana agermanaven els diferents pobles europeus, sobretot els de l'Europa Occidental. S'hi esmentava –no podia ser d'altra manera– la figura de Carlemany com un dels llunyans pares d'Europa, amb consonància amb aquesta voluntat de cercar punts de retrobament entre els europeus.

A partir d'aquí el llavors president em va demanar que parlés de Carlemany. Vaig acceptar, però amb la intenció de parlar més de les idees que es forjaren en aquells segles que no pas dels protagonistes, les vides dels quals podem trobar en qualsevol manual d'història. D'aquesta manera va néixer la present conferència.

La publicació d'aquest escrit en el web de Castells Catalans crec que es justifica si tenim en compte que la immensa majoria dels castells que hem anant visitant, així com la seva història, no sorgeixen abans del segle IX, segle que a casa nostra comença amb la conquesta de la Catalunya Vella pels francs i la seva incorporació al reialme – després imperi– carolingi. Donada aquesta circumstància, penso que l'article pot ajudar a comprendre el significat real i també simbòlic d'aquest imperi i del seu titular més conspicu, Carlemany, tot resseguint l'evolució de la potestat imperial des de Roma fins al 800, i d'aquesta manera entendre millor les claus polítiques i mentals del moment del naixement d'allò que amb el temps serà Catalunya.

1.- L'Imperi Romà cristià (segles IV i V)

L'any 313, per l'Edicte de Milà, l'emperador romà Constantí I legalitzava l'existència pública de la religió cristiana. Els cristians ja no serien perseguits, la seva organització seria respectada i els seus béns protegits. Anys després, el 380, un altre emperador, Teodosi I, per l'Edicte de Tessalònica va anar molt més enllà i decretà que el cristianisme seria la religió de l'Imperi en detriment de totes les altres, que a partir d'aquell moment foren marginades.

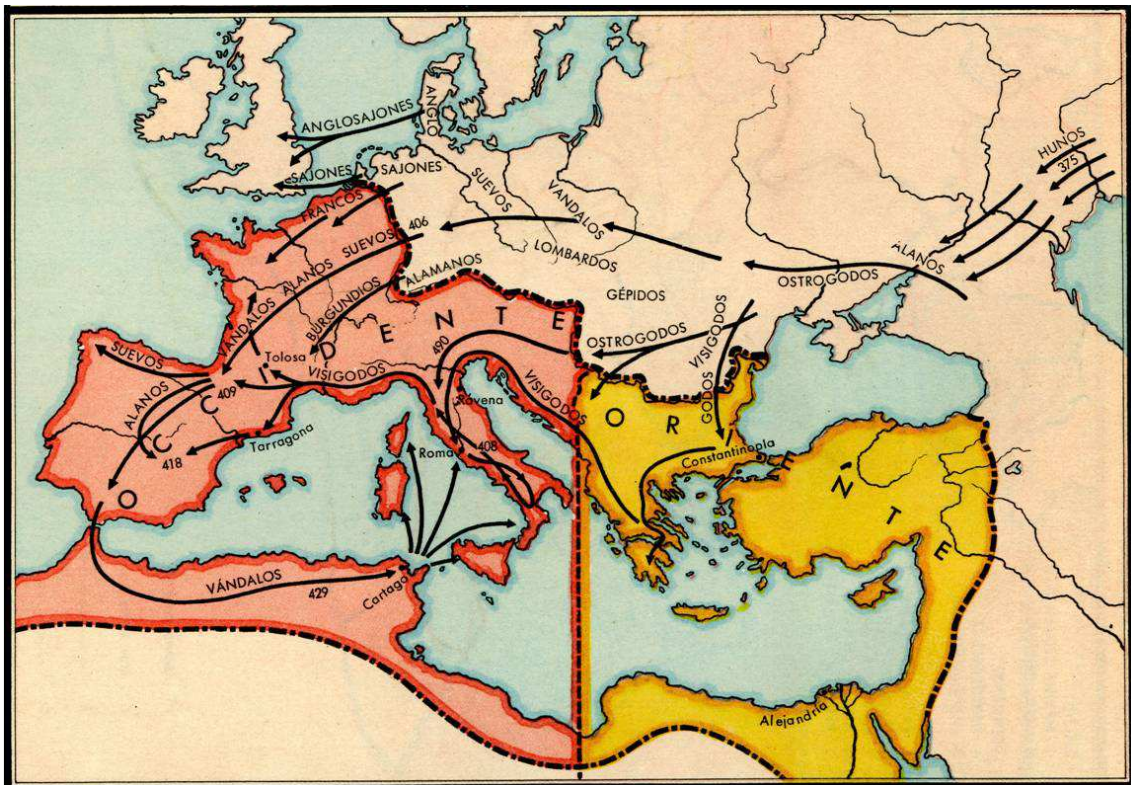
Aquest canvi en la sort del cristianisme és espectacular. Pensem que només uns anys abans de l'Edicte de Milà tingueren lloc les persecucions de cristians, possiblement les més cruentes de tot l'Imperi, decretades per ordre del gran emperador reformador Diocleciana. Tanmateix a la llum de la història, potser més que d'un triomf total del cristianisme hauríem de parlar d'un empat amb la cultura romana. M'explico. A partir del segle IV l'Imperi Romà es cristianitza, però en paral·lel el cristianisme es romanitza, incorpora moltes idees i estructures del món cultural romà i que eren alienes al seu origen jueu. Pensem només en l'art paleocristià, més figuratiu –més romà– que no pas simbòlic –com el del cristianisme primitiu–, o en l'organització eclesial, amb bisbats i patriarcats, que calca la divisió administrativa imperial. Per aquesta raó podem parlar d'un Imperi Romà cristià.

Una de les característiques d'aquest imperi, característica que és d'origen romà i que ens pot sobtar a primera vista, és la del paper i atribucions de l'emperador. L'emperador era, sobretot durant la darrera etapa de l'Imperi –la coneguda com el Dominat–, el cap militar, civil i religiós únic i absolut. Quan l'Imperi es cristianitza aquesta concepció imperial no canvia. Així els emperadors romans cristians segueixen sent el cap suprem de la religió oficial, només amb la diferència que aquesta religió ha passat del paganisme al cristianisme. Aquesta concepció la podem veure més clarament a partir ja d'aquests segles IV i V a la part oriental de l'Imperi.

Perquè hem de tenir present que l'any 395 el mateix Teodosi I dividí l'Imperi en dues meitats: l'oriental i l'occidental (v. mapa *Divisió de l'Imperi*). Aquesta divisió no era la primera; de fet fou Diocleciana, que veient que l'Imperi era massa gran perquè un sol comandant suprem el pogués defensar dels enemics exteriors, concebé la idea d'estructurar-lo en dues, i després en quatre parts –és l'anomenada Tetrarquia–. Però aquestes divisions oscil·laren durant tot el segle IV entre diverses unions temporals i noves divisions, fins arribar a la divisió de Teodosi, que fou la definitiva.

La part occidental de l'Imperi va portar una vida efímera durant tot el segle V, amb l'entrada continuada de pobles germànics, fins que el 476 un d'aquests pobles, els hèruls, va depositar Ròmul Augústul –un nen–, darrer emperador romà d'Occident. Un fet molt significatiu fou que Odoacre, el cap dels hèruls, envià les insígnies imperials de Ròmul Augústul a l'emperador romà d'Orient, a Constantinoble. Aquest fet i molts d'altres demostren que l'Imperi Romà no s'havia acabat el 476. L'Imperi continuà en la seva meitat oriental i tothom, dins i fora del seu territori, era conscient que es tractava de l'Imperi de sempre, només que més reduït perquè havia perdut molt territori a

Occident. El llatí i la cultura romana seguiran dominant en aquesta meitat oriental durant segles i els seus emperadors se seguiran denominant emperadors romans¹.

Divisió de l'Imperi²

Reprement el fil del que dèiem abans sobre el paper dels emperadors com a caps supremos religiosos, podem assenyalar que ja als segles IV i V els emperadors de Constantinoble –veritables emperadors romans com s'acaba d'esmentar– intervenen en les nombroses disputes doctrinals entre diferents faccions de les comunitats cristianes³ com els àrbitres supremos. Un exemple clar és el dels successius concilis, on es dirimeixen les diferències i s'acaben adoptant les doctrines oficials, que són precisament sancionades per decrets imperials. Moltes vegades són els mateixos emperadors els que prenen un paper actiu en els diferents conflictes i els que acaben esbossant i promulgant els documents que fixen en cada moment l'ortodòxia.

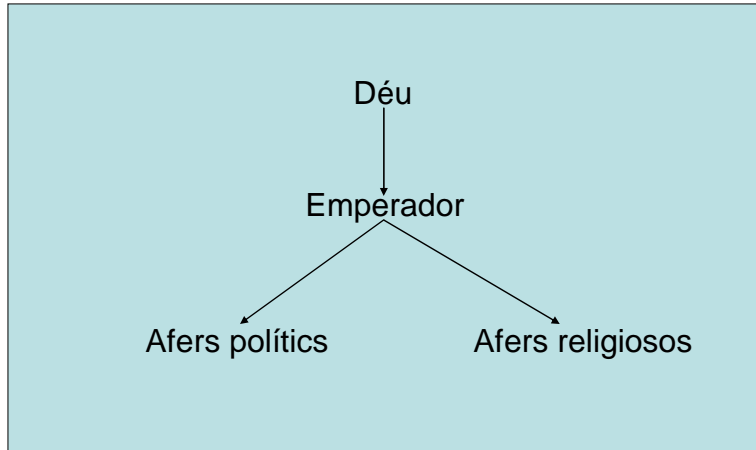
L'església cristiana, sobretot a Orient, actua com l'organisme que està al càrrec de les necessitats espirituals dels ciutadans. Els seus especialistes –teòlegs, prelats– són els que discuteixen les matèries de dogma, moral i disciplina. Però és l'emperador, seguint la tradició imperial romana, qui és el cap suprem d'aquesta església i el representant de la divinitat davant tots els ciutadans: és el vincle entre la divinitat i l'Imperi (v. esquema *Visió imperial romana*).

¹ Després això canviarà i l'Imperi d'Orient s'hel·lenitzarà, però caldrà esperar fins entrat el segle VII.

² Tots el mapes estan trets de "Vicens Vives, J: *Atlas de Historia Universal*. Teide. Barcelona, 1954".

³ A vegades les disputes enfronten comunitats, altres vegades unitats molt més grans, com bisbats o patriarcats.

Visió imperial romana

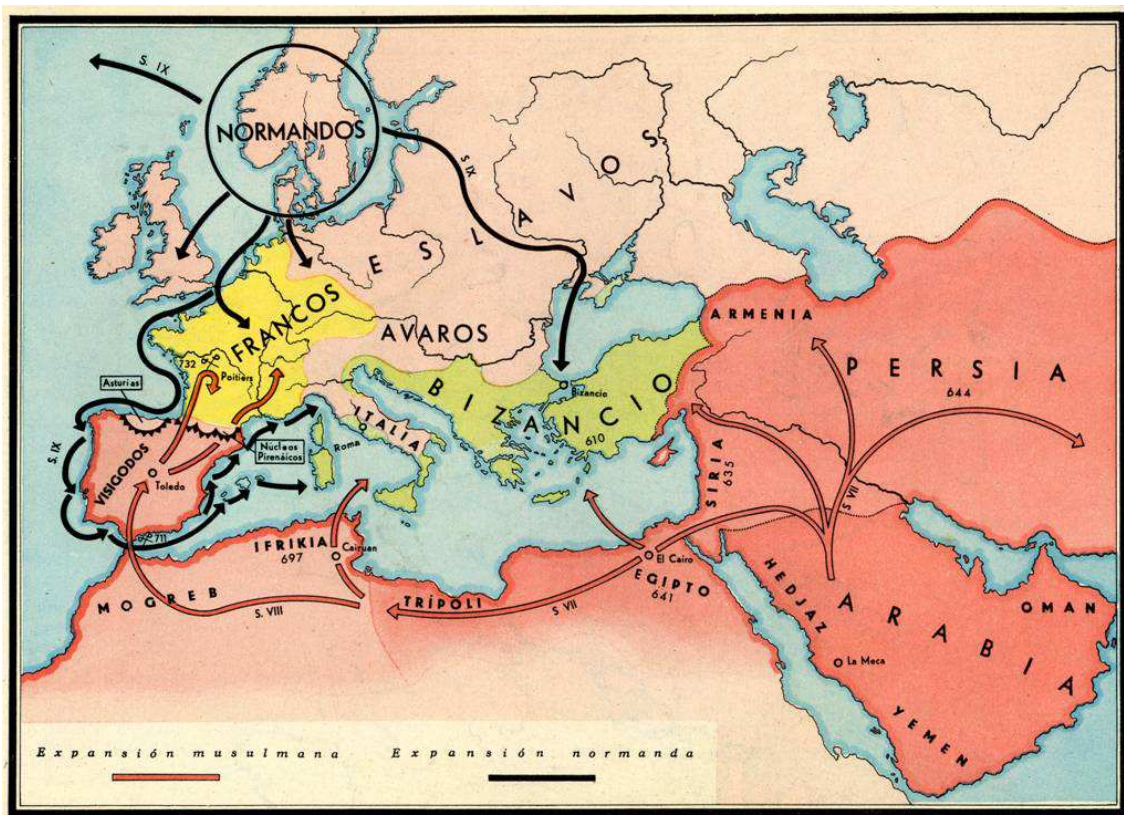
2.- L'Imperi Romà a Orient (segles VI i VII)

Mentre els pobles germànics que havien entrat a la part occidental de l'Imperi intentaven controlar el territori que havien ocupat –és el cas dels vàndals al voltant de l'antiga Cartago, dels visigots a la península Ibèrica, dels seus parents ostrogots a la Itàlica, dels francs a la Gàl·lia i dels anglosaxons a Britània– l'Imperi Romà subsistia en la seva meitat oriental governat des del palau imperial de la ciutat de Constantinoble. I l'Imperi no solament subsistia sinó que va intentar recuperar els territoris perduts d'occident. Territoris que en la visió de l'emperador de Constantinoble eren en aquell moment governats per uns súbdits díscols que no acceptaven la seva autoritat i que se'ls havia de reconduir cap a l'obediència deguda.

Aquesta, diguem-ne, reconquesta d'Occident la portà a terme l'emperador Justinià I cap a mitjan segle VI, amb l'ajut inestimable d'un seguit de col·laboradors de vàlua, entre els quals destaca la seva pròpia esposa, l'emperadriu Teodora, que sembla que l'ajudà en moments de defalliment. Uns altres col·laboradors que cal esmentar són, per raons evidents, els seus generals, que durant el regnat de Justinià reconqueriren per a l'Imperi tot el nord d'Àfrica, acabant amb el regne vàndal; el sud de la península Ibèrica, arrencat al domini dels visigots; i tota la península Itàlica, després d'una llarga i cruenta guerra contra els ostrogots. No era la recuperació de tots els territoris de l'Imperi d'Occident però sí una part força considerable i una voluntat de demostrar que l'Imperi no estava mort i seguia sent l'autoritat màxima a ambdues ribes de la Mediterrània.

Tanmateix la major part d'aquestes conquestes no van durar més d'un segle –encara que algunes possessions a la península Itàlica seguiren pertanyent a l'Imperi fins ben entrada l'Edat Mitjana–. Però el pitjor, territorialment parlant, no van ser aquestes pèrdues sinó les molt més importants ocasionades per l'expansió islàmica a mitjan segle VII. En efecte, les més riques de les províncies imperials: Síria i Egipte, passaren per sempre

més a mans dels àrabs, igualment com tot el nord d'Àfrica i una mica més tard, ja al segle VIII, la península Ibèrica (v. mapa *Expansió de l'Islam*).

Expansió de l'Islam

Cal ara assenyalar que l'Imperi Romà d'Orient sofreix una sèrie de canvis importants durant el segle VII, les raons dels quals són múltiples, però les enormes pèrdues territorials en són evidentment una. La disminució territorial fa que l'Imperi es replegui sobre si mateix. A partir de mitjan segle, i a part de petits enclavaments al sud de la península Itàlica, el nucli de l'Imperi el constituïran els Balcans, al voltant de la capital: Constantinoble, i sobretot la península d'Anatòlia. En les fronteres haurà de lluitar constantment contra enemics exteriors: eslaus als Balcans i musulmans a l'est d'Anatòlia. Per aquesta raó l'Imperi es militaritza, diríem que es *medievalitza*. S'allunya de la cultura romana fundacional i s'hellenitza fortament. El grec substitueix el llatí com a llengua de l'administració. L'*imperator* passa a ser el *basileus*. Però tots aquests canvis no pressuposen en absolut que minvi la pompa de la cort ni que canviïn les idees que es tenen sobre l'imperi i sobre la dignitat imperial. L'emperador segueix sent, o potser encara ho és més, la baula entre la divinitat i els súbdits. Seguint l'explicació del punt anterior hem de constatar que l'emperador segueix sent el cap de l'església de Constantinoble –únic patriarcat que li resta fidel⁴– de la mateixa manera com és el cap de l'administració i de l'exèrcit.

⁴ Alexandria, Antioquia i Jerusalem estaven en mans musulmanes, i fins i tot abans de la conquesta islàmica s'havien apartat molt del patriarcat de Constantinoble i de l'autoritat religiosa de l'emperador des que havien abraçat la variant doctrinal cristiana monofisita. Roma, per la seva part, quedava lluny de

3.- Els canvis del segle VIII

Aquesta visió de l'Imperi Romà i aquesta concepció de l'autoritat suprema imperial, que hem vist com ha anat durant segles després de la caiguda de Roma, sofrirà ara un canvi irreversible, sobretot a Occident. Aquest canvi possiblement portava temps gestant-se però tindrà la seva eclosió pública en la coronació de Carlemany com a emperador a mans del papa Lleó III la nit de Nadal de l'any 800 a Roma. Però anem per parts i estudiem l'evolució de l'Imperi d'Orient, del regne dels francs i del Papat durant el segle VIII i la seva confluència en l'esmentada coronació imperial.

L'Imperi de Constantinoble viurà durant molta part del segle VIII i els inicis del IX el període conegut com el de la iconoclàstia. Una nova casa imperial oriünda de l'est d'Anatòlia estava convençuda que la representació de la divinitat mitjançant imatges era un acte d'idolatria. Conseqüent amb aquesta idea l'emperador va fer retirar la imatge de Crist que presidia l'entrada del palau imperial de Constantinoble i va ordenar que fos substituïda per la creu, símbol de Crist però no la seva figura, representació que es considerava més apropiada a la primigènia doctrina i tradició cristianes. Aquest acte va ser aplaudit per molts súbdits, sobretot els de les províncies orientals de l'Imperi però també va ser denunciat iradament per tota una altra part de la població, majorment la de la mateixa capital agrupada entorn dels monjos, que van assumir obertament la direcció de la facció iconòdula –adoradors d'imatges– enfront de la iconoclasta –destructors d'imatges–. Aquestes dues faccions van enfrontar-se al llarg d'un segle, amb períodes força cruentos i altres de més tolerància mútua. Fins i tot hi va haver una restauració temporal de la iconodulia cap a finals del segle VIII. Curiosament tant aquesta restauració temporal del culte a les imatges com la definitiva, ja entrat el segle IX, fou obra d'emperadrius que actuaven com a regents d'emperadors menors d'edat, sent, en canvi, els diversos emperadors d'aquest període clarament partidaris de la iconoclàstia. De tot això ens interessa la restauració temporal de finals del segle VIII ja que incideix en la nostra exposició. Fou obra de l'emperadriu Irene, regent del seu fill Constantí VI, que quan aquest assolí la majoria d'edat i començaren les normals intrigues palatines entre mare i fill, Irene en sortí triomfant havent fet cegar el seu propi fill⁵, apartant-lo d'aquesta manera del tron i, cosa insòlita fins llavors, regnant com a emperadriu única. Aquest fet fou important ja que va ser un element, entre altres, aprofitat pel Papat, com veurem de seguida.

El segon poder a considerar en aquestes evolucions confluents és l'emergent regne dels francs. De tots els regnes que els pobles germànics van intentar de muntar sobre els diferents territoris de l'Imperi d'Occident, durant aquest segle VIII pràcticament només en quedava el creat pels francs a la Gàl·lia. Repassem breument els altres. Tant l'estat vàndal del nord d'Àfrica com el visigot de la península Ibèrica havien desaparegut absorbits per l'onada expansiva de la propagació de l'Islam en els seus primers temps.

l'autoritat de Constantinoble des que l'Imperi havia perdut la major part de les províncies itàliques i maldava per portar una política religiosa pròpia i independent de l'emperador.

⁵ Les típiques intrigues entre membres de les famílies imperials es resolien normalment a través de l'assassinat, però a l'Imperi d'Orient moltes vegades es va fer a través d'un altre mitjà molt més subtil. Com que l'emperador, com a representant de la divinitat a l'Imperi, havia de ser una persona el més perfecta possible, una simple mutilació –ceguesa, extirpació de l'apèndix nasal o de les orelles– i la subseqüent retirada a un monestir era suficient per privar a una persona de seguir sent emperador.

Els ostrogots de la península Itàlica ja hem vist com van sucumbir davant les tropes dels generals de Justinià I després d'una llarga lluita a la primera meitat del segle VI. Però hem dit també que l'Imperi d'Orient no va conservar les seves conquestes per gaire temps. En el cas de la península Itàlica la causa va ser una segona entrada de pobles germànics: els llombards, que van reduir els territoris imperials a petits enclavaments inconnexos, mentre que ells es van apoderar de la major part de les terres d'aquesta península, sense formar, però, un estat unitari sinó un conglomerat de diferents ducats. Finalment els anglosaxons a la futura Anglaterra s'organitzaven igualment en diferents entitats sense haver assolit encara la unitat sota un únic monarca.

Tornem ara als francs. Aquest poble germànic va arribar a controlar la Gàl·lia després de la caiguda de Roma i després d'haver vençut i arraconat els visigots, que ocupaven el nord dels Pirineus, cap a la península Ibèrica. La primera dinastia de monarques que regiren els destins d'aquest regne franc se la coneix com la dinastia merovíngia. Els darrers merovingis –dels inicis del segle VIII– són coneguts, però, com els reis *ganduls* perquè van deixar el govern en mans d'una família que ostentava el càrrec més alt de la cort règia: l'anomenat *majordom de palau*. Un d'aquests majordoms de palau, Carles Martell, va ser qui el 732 a Poitiers va aturar definitivament la marxa triomfal dels exèrcits àrabo-musulmans, que sortits d'Aràbia a meitat segle anterior havien conquerit tot el nord d'Àfrica, passat l'estret de Gibraltar i ara intentaven penetrar Europa. Pipí el Breu, fill del victoriós Carles Martell, donà el cop de gràcia a la *gandula* monarquia merovíngia en destituir el seu últim rei i fent-se coronar ell mateix rei dels francs el 751 a Saint Denis –prop de París– pel papa Esteve II.

La nova dinastia franca –la carolíngia– naixia amb el prestigi de les armes però amb l'ombra de la il·legitimitat ja que Pipí havia destituït el monarca legítim. Li calia un recolzament d'alguna autoritat notòria i el va anar a cercar a Roma, al Papat. Veurem seguidament com el Papat necessitava també ajuda i com aquestes dues potències, carolingis i Papat, s'apuntalaren mútuament.

La significació i autoritat del bisbe o patriarca de Roma, després conegut com el papa, no fou unànime durant els primers segles de la seva existència. Malgrat tot, el fet de ser el bisbe de la ciutat més important de l'Imperi li conferia ja una gran autoritat moral, i a més el prestigi del pontífex romà augmentà encara amb l'ensorrament de la meitat occidental de l'Imperi. Llavors el bisbe de Roma fou en moltes ocasions l'única autoritat que afrontà les diverses situacions difícils que hagué d'encarar la ciutat que havia estat la capital de l'Imperi⁶. Aquestes actuacions sumades a la inexistència real d'una autoritat imperial a Occident durant molt de temps afegiren també al prestigi del bisbe i la cúria de Roma una certa autoritat territorial i civil. Després, quan Justinià s'apoderà de la península Itàlica intentà retallar la independència del patriarca de Roma i sotmetre'l a la seva autoritat suprema, tal com ho estaven els altres patriarques. Però, com podríem esperar, quan l'autoritat imperial de Constantinoble s'afeblí, a finals del segle VI, la del pontífex romà tornà a enfortir-se en les terres de l'antic Imperi Romà d'Occident.

Al segle VII al futur papa se li presentà un nou problema que requeria una solució. Els llombards, que, com ja hem vist, van ser un poble que ocupà pràcticament tota la

⁶ Com per exemple quan el 452 –encara no havia desaparegut teòricament l'Imperi d'Occident– el papa Lleó I el Magne sortí a pactar la integritat de la ciutat romana davant l'amenaça de saqueig per part d'Àtila i les seves tropes.

península Itàlica –en el marc d’unes últimes i tardanes invasions germàniques– desplaçant-ne els exèrcits imperials de Constantinoble, van representar una seriosa amenaça a la seguretat i pràctica independència de Roma i a la seva autoritat episcopal. Llavors el pontífex romà hagués pogut demanar ajuda a l’emperador d’Orient, però això representava reconèixer l’autoritat suprema imperial i augmentar-ne la dependència. Per oposar-se tant als llombards com a Constantinoble, Roma girà la vista cap a occident, cap a la puixant monarquia franca, a la qual oferí reconeixement i recolzament moral a canvi d’ajut militar.

D’aquesta manera s’inicià un període d’aliança franco-romana durant el qual els carolingis aconseguiren la legitimitat com a monarques a través de l’autoritat moral, cada vegada més indiscutible, del bisbe romà i aquest aconseguí la seguretat terrenal que necessitava contra els llombards, i a més independentment de l’autoritat imperial de Constantinoble. Després de la coronació reial de Pipí el Breu, aquesta aliança entre el monarca franc i el que en aquest moment ja podem dir papa –el bisbe de Roma– es refermà l’any 756 amb l’anomenada Donació de Pipí, per la qual el papa esdevenia sobirà temporal de Roma i territoris veïns amb la protecció de Pipí contra els possibles atacs dels senyors llombards o les pretensions de l’emperador d’Orient. Aquest és l’origen dels Estats Pontificis, una franja territorial a la Itàlia central que va pertànyer al Papat fins a la unificació de l’estat italià a la segona meitat del segle XIX.

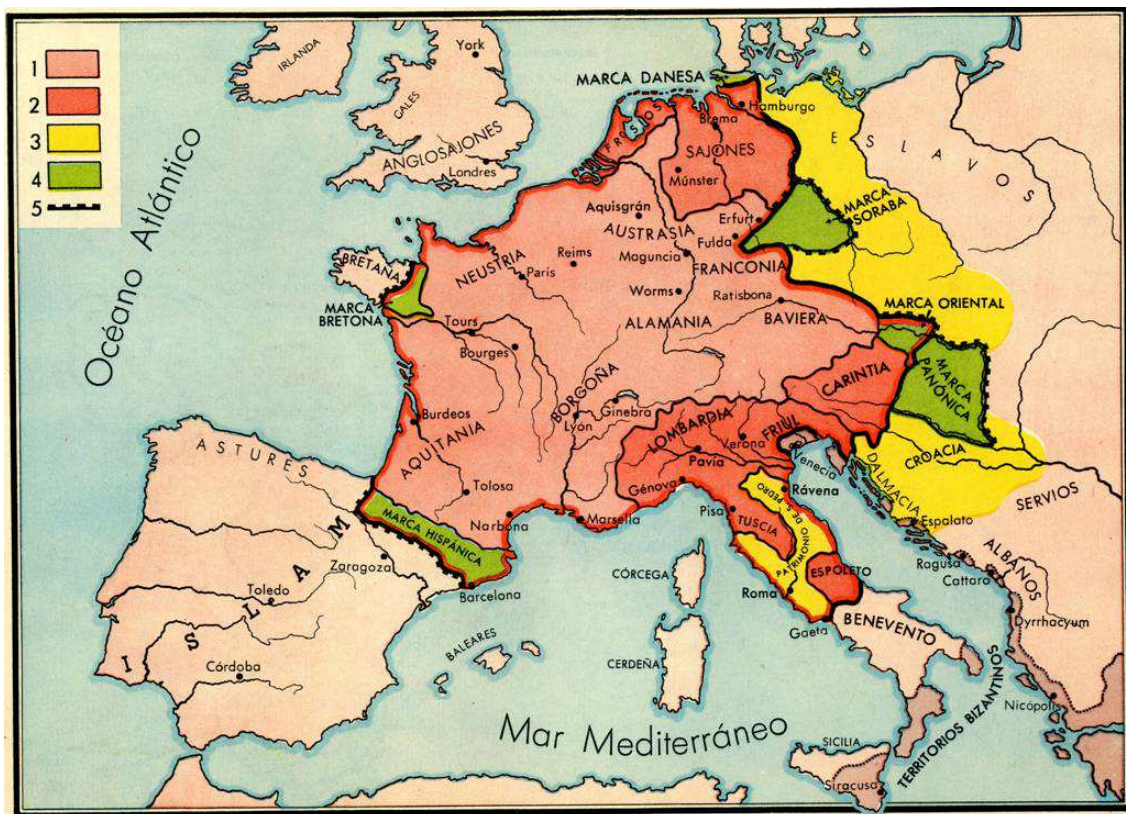
I ara arribem a l’acte més simbòlic d’aquesta aliança i amb el qual començàvem la visió dels canvis del segle VIII: la coronació imperial de Carlemany a Roma per les mans del papa. Carlemany era el fill de Pipí, al qual va succeir el 768, i amb campanyes militars continuades havia engrandit força el regne franc i n’havia assegurat les seves fronteres amb marques militars⁷ (v. mapa *Imperi de Carlemany*). Aquestes victòries militars juntament amb la fama de Carlemany com a gran monarca restaurador de la cultura llatina –romana– en els seus territoris, convenceren la cúria romana de donar el pas que suposava el trencament jurídic amb l’Imperi Romà d’Orient: la coronació de Carlemany com a emperador. La no existència d’un emperador baró a Constantinoble en aquells anys –recordem l’actuació de l’emperadriu Irene– fou l’excusa per presentar Carlemany com el nou emperador, Rei de Romans, veritable emperador romà.

4.- Un nou imperi

Malgrat l’aparença de continuïtat en la coronació de Carlemany com a emperador romà cal deixar ben clar que el que hi va haver va ser un trencament, i un trencament en un doble sentit. Des del 800 i durant uns segles –com a mínim fins al temps de les Croades– Orient i Occident es donaren l’esquena: foren dues realitats polítiques amb desenvolupaments divergents i sense massa punts de contacte. No solament això, sinó que culturalment l’occident es llatinitzà –el *renaixement* carolingi– i l’orient s’hel·lenitzà –com ja hem comentat abans–. I també des del punt de vista de l’obediència religiosa es produí la ruptura entre els dos patriarcats: Roma i Constantinoble, ruptura que fou definitiva el 1054 –l’anomenat Cisma d’Orient–. Però a més d’aquest trencament n’hi ha un altre, que per allò que expliquem aquí, possiblement

⁷ Una d’elles, la Marca Hispànica, fou l’origen de la Catalunya medieval.

sigui més important. I és que l'imperi que neix el 800 no és la continuació de l'Imperi Romà: té una concepció nova. Podem afirmar que es tracta d'un nou tipus de construcció política: és l'imperi medieval que perdurà durant les edats Mitjana i Moderna i arribarà fins als temps napoleònics. En efecte, l'Imperi Carolingi, encara que duri poc –de fet Lluís el Piadós, fill de Carlemany, ja va dividir l'imperi entre els seus fills– es perpetua a través del feudalisme amb el Sacre Imperi Romanogermànic de la dinastia otònida⁸ i dura fins a l'alba de l'Edat Contemporània.

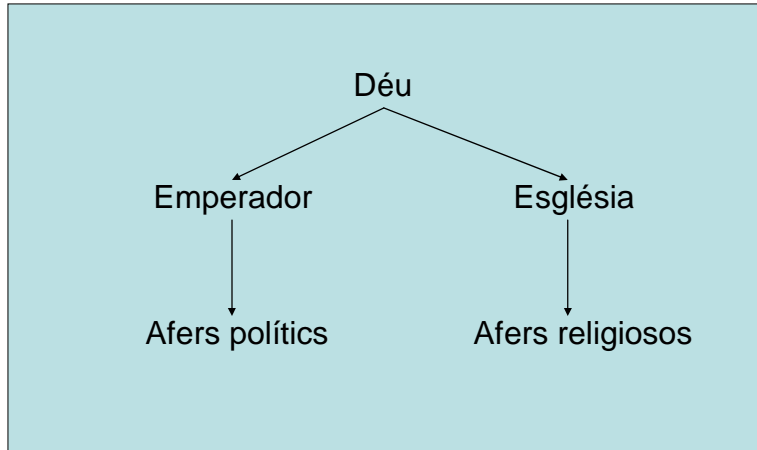

Imperi de Carlemany

Per als nostres propòsits, la característica més important d'aquest nou imperi – medieval – és que és un imperi dual. Les circumstàncies de la seva creació junt amb les idees que la cúria romana feia ja temps que anava gestant van conduir a la teoria dels dos poders –o de les dues espases, com es deia llavors–. Segons aquesta concepció, completament diferent de la idea imperial romana, l'autoritat divina ve representada en aquest món per dues figures –no una–: l'emperador per a tots els assumptes terrenals i el papa per a tots els espirituals i religiosos, que subtilment són col·locats per sobre dels primers (v. esquema *Les dues espases*).

⁸ Otó I, rei de Germània, consolida altre cop un imperi i torna a ser coronat pel papa a Roma el 962.

Les dues espases

Aquesta és la doctrina que perdurà durant l'Edat Mitjana. Teòricament les dues espases havien de col·laborar íntimament per al bé del poble que tenien confiat. És la visió idíl·lica dels llibres de cavalleries amb l'estament militar lluitant per al bé comú i sempre respectuós amb l'estament eclesiàstic, que al seu torn beneeix l'actuació del primer. Però aquesta no fou la realitat. Durant l'Edat Mitjana i depenent de les forces relatives i dels vents que bufaven en cada moment, cadascun dels dos poders màxims – Papat i Imperi– va intentar desesperadament imposar-se a l'altre. Però la realitat fou també que cap dels dos va guanyar la partida a llarg termini i que la idea de dos poders complementaris però independents s'afermà a l'occident europeu durant els temps medievals i es consolidà plenament durant l'època moderna.

Acabarem l'exposició amb l'especulació, no sé si molt atrevida, que la separació actual de les esferes civil i religiosa en l'àmbit públic –una de les idees bàsiques i àmpliament acceptades de la nostra societat actual– pot tenir els seus orígens i les seves arrels en la concepció dual de les dues espases: teorització del poder en l'imperi medieval iniciat aquella nit de Nadal del 800 amb la coronació de Carlemany a Roma pel papa Lleó III. És simptomàtic que aquesta teorització de la separació de poders no es donà ni a l'Imperi d'Orient ni molt menys als califats musulmans coetanis i que en aquests dos àmbits no es va desenvolupar clarament una separació de poders civils i religiosos⁹.

⁹ L'Imperi Romà d'Orient seguí amb la concepció imperial romana fins a la seva desaparició a mitjan segle XV. El seu exemple i concepció, però, continuà en molts aspectes en l'imperi rus dels tsars i en el patriarcat de Moscou. De fet Moscou va esdevenir simbòlicament la nova Constantinoble en caure aquesta ciutat en poder dels turcs otomans el 1453.